

C. Özgür

Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir-Türkiye
(e-mail: kipcakistan@hotmail.com)

Kıpçak Türkçesi Söz Varlığında Sinonim Kelimeler

Özet

Kıpçak Türkçesi kendi içinde 1. Bozkır Kıpçakçası (Kumanca) (14. yy.), 2. Memlûk Kıpçakçası (14 - 16. yy.), 3. Ermeni Kıpçakçası (16. - 17. yy.) olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu lehçeyle yazılmış eserler özellikle söz varlığı bakımından oldukça zengindir. Sinonim; literatürde eş ve yakın anlamlı anlamdaş, müteradif kelimeler için kullanılan bir terimdir. Tarihi Kıpçak Türkçesinde **16000** küsür kelime bulunmaktadır. Eserlerde geçen kelimelerin sinonim olup olmama bakımından değerlendirilmesi, ortaya konulması, sınıflandırılması ve gösterdiği özelliklerin belirlenmesi konusu üzerine bugüne kadar kapsamlı bir inceleme yapılmamıştır. Bu bildiride Kıpçak Türkçesiyle yazılmış en eski sözlük ve gramer kitaplarından biri olan *Kitābü'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrak*'de yer alan eş anlamlı (sinonim) kelimeler incelenerek Kıpçak Türkçesi söz varlığı bağlamında sinonim kelimeler ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: kıpçak türkçesi, söz varlığı, sinonim, yakın anlamlılık, *Kitābü'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrak (Kİ)*

C. Ozgur

Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi University, Eskişehir, Turkey
(e-mail: kipcakistan@hotmail.com)

Synonyms in the Kipchak Language

Abstract

Kipchak Turkish is divided into three parts as 1. Steppe Kipchak (Kumanca) (14th century), 2. Mameluke Kipchak (14th-16th century), and 3. Armenian Kipchak (16th-17th century). The works written in this dialect are especially rich in vocabulary. Synonymous; is a term used in the literature for synonym and close meanings.

There are more than **16000** words in Historical Kipchak Turkish. To date, no comprehensive examination has been conducted on the evaluation, presentation, classification and determination of the features of the words in terms of whether they are synonymous or not. In this notification, synonym words in the context of Kipchak Turkish vocabulary are examined.

Key Words: kipchak turkish, vocabulary, synonym, close meaning, *Kitābü'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrak (Kİ)*

Giriş

Kıpçak Türkçesi Türkoloji literatüründe; Güney Rusya'da, Kırım'da, Orta Asya'nın batı bölgelerinde yaşamış göçebe Türklerin, bunun yanında Mısır ve Suriye'de hüküm sürmüş Memlûk Devleti'nin (1250-1517)

yönetici ve asker sınıfı ile Ukrayna'da yaşamış Türkleşmiş Ermeniler tarafından konuşulan yazılan Türkçeyi tanımlamaktadır.

Orta dönem Türkçesinin batı kolunu oluşturan bu dönem 13-17. yüzyılları içine almaktadır. Tarihî Kıpçak Türkçesi, işte bu farklı kaynak, zaman ve çevrelere göre üç grup altında incelenmektedir: 1. Bozkır Kıpçakçası (Kumanca), 2. Memlûk Kıpçakçası, 3. Ermeni Kıpçakçası [1, s. 1-2] olmak üzere.

Eş anlamlılık; “iki ya da daha çok göstergenin aynı anlama gelme, ayrı gösterenlerin aynı göstereni belirtme özelliği (Ör. siyah ve kara)” olarak tanımlanmaktadır [2, 77]. Eş anlamlı (sinonim) kelimeler anlam bakımından birbirine benzerlik gösteren, birbirine yakın olan kelimelerdir. Bir dilin kendi içinde veya bir dile girmiş yabancı kelimelerde de eş anlamlı kelimeler olabilir [3, s. 55-56].

Tarihî Kıpçak Türkçesi söz varlığında Ermeni Kıpçakçası dışında 16000 civarında kelime tespit ediyoruz (Toparlı vd. 2003). Hazırladığımız bildiride Memlûk Kıpçak sahasında yazılmış ilk ve en önemli sözlük ve gramer kitabı olan *Kitâbü'l-İdrâk lî-Lisâni'l-Etrak* (Kİ) üzerinde eş anlamlı (sinonim) kelimeler işlenmektedir. Eş anlamlı kelimeler ve eş anlamlılıkla ilgili baktığımızda yapılan birkaç çalışma dikkatimizi çekmektedir [4; 5; 6].

Konu oldukça geniş ve kapsamlıdır. Bu yüzden bildiride Kİ'de yer alan (A, B, Ç, D, E harfleri) kelimeler taranmış ve örnek olarak alınmıştır. Kİ'de 3000 dolayında kelime vardır. Bazı kelimelere eserde Kıpçakça ve Türkmençe şeklinde kayıt konulmuştur. Eski Kıpçak Türkçesinin en önemli özelliği söz varlığı bakımından ikili-çoklu-karışık olarak farklı lehçe (Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Oğuz) özelliklerine sahip kelimelerin eserlerde görülmesidir. Bu tip kelimeler Kİ örneğinde; 1. Farklı Kökten ve Kökenden Gelenler, 2. Çok Yazımlı ve Karışık Örnekler olmak üzere bir araya getirilmektedir.

1. Farklı Kökten ve Kökenden Gelenler

ağı (Kİ: 2) ~ *cömert* (Kİ: 25): Eli açık, cömert.

alp (Kİ: 3) ~ *yigit* (Kİ: 125): Yiğit.

antat- (Kİ: 4) ~ *ķayğur-* [Türk]: Mahzuz olmak; hoşnut olmak, zevk almak.

armağan (Kİ: 5) ~ *baħşış* (Kİ: 14): Hediye.

asığ (Kİ: 6) ~ *aslan* (Kİ: 6): Fayda.

aşnu (Kİ: 7) ~ *burun* (Kİ: 23): Önce.

ata (Kİ: 7) ~ *baba* (Kİ: 13): yalnız babada anlam nüansı var; küçüğün büyüğe, büyüğün küçüğe hitap ettiği zaman söylediği kelime, büyük.

aydın (Kİ: 8) ~ *ışık* (Kİ: 42): Işık, nur.

C. Özgür. Kıpçak Türkçesi Soz Varlığında Sinonim Kelimeler.

- ayut* (Kİ: 8) ~ *di-* (Kİ: 34), ~ *sözle-* (Kİ: 93): Söylemek.
ayman (Kİ: 8) ~ *koz* (Kİ: 80): Ceviz.
az bolmak (Kİ: 9) ~ *eksil-* (Kİ: 10): Azalmak.
balçık (Kİ: 14) ~ *çamur* (Kİ: 26): Çamur.
barça (Kİ: 15) ~ *kamuğ* (Kİ: 68): Bütün.
basa (Kİ: 15) ~ *sonra* (Kİ: 92): Sonra.
başak [Kıpç.] (Kİ: 15) ~ *demren* (Kİ: 33): Okun ucundaki sivri demir. Bir de ok demiri anlamında *sağan* var (Kİ: 85).
bazık (Kİ: 16) ~ *yaman* (Kİ: 118) ~ *yavuz* (Kİ: 123): Fena, kötü.
bıldırak (Kİ: 20) ~ *yapraq* (Kİ: 119): Yapraq.
bit (Kİ: 19) ~ *bürçe* (Kİ: 25): Bit, pire, kehle.
biti- (Kİ: 19) ~ *yaz-* (Kİ: 123): Yazmak. Yine bunlara yakın anlamda *çızlaş-* kelimesi vardır (Kİ: 30).
borla (Kİ: 21) ~ *üzüm* (Kİ: 116): Üzüm.
böyürçin [Kıpç.] (Kİ: 32) ~ *bıldırçin* (Kİ: 20): Bıldırçin.
bulun (Kİ: 23) ~ *yağma* (Kİ: 117): Yağma.
bük- (Kİ: 24) ~ *oyna-* (Kİ: 64): Oynamak.
büzük (Kİ: 25) ~ *arqa* (Kİ: 6) ~ *köt* (Kİ: 53): Arka, kıç.
ças (Kİ: 27) ~ *tuz* (Kİ: 109): Tuz.
çeçe barmaq (Kİ: 27) ~ *çıçlaq* [Kıpç.] (Kİ: 29): küçük parmaq.
çek- (Kİ: 28) ~ *tart-* (Kİ: 99): Tartmak.
çıgan “bahil, çingene” (Kİ: 29) ~ *çıgmar* “kıskanç, çingene” (Kİ: 30).
çınkar- (Kİ: 30) ~ *çender-* (Kİ: 28): İyice aramak.
çok (Kİ: 31) ~ *köp* (Kİ: 52) ~ *öküş* (Kİ: 65): Çok.
çor (Kİ: 31) ~ *ig* (Kİ: 38): Hastalık. Hasta anlamında *çorlu* kelimesi geçmektedir (Kİ: 31).
çüprek (Kİ: 32) ~ *ton* (Kİ: 105): Elbise.
çömçe (Kİ: 31) ~ *kepçe* (Kİ: 45): Kepçe.
ebçi (Kİ: 9) ~ *katun* (Kİ: 73) ~ *avrat* < Ar. (Kİ: 7): Hatun, hanım.
er (Kİ: 11) ~ *erkek* (Kİ: 12): Erkek.
erin (Kİ: 12) ~ *tutaq* (Kİ: 108): Dudak.
esri [Türkm.] (Kİ: 12) ~ *bars* (Kİ: 15): Pars.
eş (Kİ: 12) ~ *karındaş* (Kİ: 70): Eş, arkadaş, kardeş.
etmek (Kİ: 12) ~ *çörek* (Kİ: 31): Ekmek, çörek kelimesinin küçük ekmek, peksimet anlamı da var.
evrek (Kİ: 13) ~ *kaz* (Kİ: 74): Kaz.
eygenle- [Kıpç.] (Kİ: 13) ~ *oyanla-* (Kİ: 26): Gemlemek.

2. Çok Yazımlı Karışık Örnekler

ağla- (Kİ: 2) ~ *iğla-* (Kİ: 41): Ağlamak.

- ağlağ* (Kİ: 2) ~ *oğlağ* (Kİ: 61): Keçi yavrusu.
ağuz (Kİ: 2) ~ *auz* [Kıpç.] (Kİ: 3): Koyun ve emsalinin doğurduğu zaman ilk sütünden yapılan yoğurt.
arı (Kİ: 5) ~ *aru* (Kİ: 6) ~ *arığ* (Kİ: 5): Bal arısı, saf, temiz.
arğ (Kİ: 5) ~ *aruğ* (Kİ: 6): Zayıf.
asığ (Kİ: 6) ~ *aslan* (Kİ: 6): Fayda.
aşuğ (Kİ: 7) ~ *aşığ* (Kİ: 7): Ayak topuğundaki kemik.
beg (Kİ: 16) ~ *bey* (Kİ: 17): Bey, beyin Kıpçaklarda “emir” anlamına geldiği yazıyor.
bek (Kİ: 16) ~ *berk* (Kİ: 17): Kuvvetli, sağlam.
bekit- (Kİ: 16) ~ *berkit-* (Kİ: 17): Sağlamlaştırmak.
ben [Türkm.] (Kİ: 17) ~ *men* (Kİ: 58): Ben.
beynir < Fars. [Türkm.] (Kİ: 17) ~ *penir* (Kİ: 67) ~ *çiet* (Kİ: 28): Peynir.
bilgü [Türkm.] (Kİ: 18) ~ *bilewü* (Kİ: 18): Bileği.
bo- (Kİ: 20) ~ *boğ-* (Kİ: 20): Boğmak.
boğag (Kİ: 20) ~ *boğaz* (Kİ: 20): Boğaz.
boynuz (Kİ: 21) ~ *muyuz, muynuz* (Kİ: 59): boynuz.
buğday (Kİ: 20) ~ *çaç* (Kİ: 25): Buğday, ikinci kelimenin temizlenmiş buğday anlamı da var. Bir de yakın anlamlı kavut [Kıpç.] kavrulmuş buğday anlamındaki kelime var. Kelimenin *buyday* şeklinde Kıpçakça kayıtlı şekli de verilmiş.
bu kez [Türkm.] (Kİ: 22) ~ *buğuz* (Kİ: 22) ~ *büker* [Türkm.-Kıpç.] (Kİ: 24): Bu kez.
çala (Kİ: 26) ~ *çalaça* (Kİ: 26): Az, azıcık.
çeri (Kİ: 28) < Far. ~ *çerik* (Kİ: 28): Asker.
çıgar- (Kİ: 29) ~ *çıkdur-* (Kİ: 30): Çıkarmak.
çındır- (Kİ: 30) ~ *çınra-* (Kİ: 30): Zannetmek.
deke (Kİ: 33) ~ *teke* (Kİ: 101) ~ *eçki* [Kıpç.] (Kİ: 9) ~ *keçi* (Kİ: 43) ~ *erkeç* “Kıpçaklarda iğdiş edilmiş keçi” (Kİ: 12) ~ *çepiş* “Biraz büyümüş keçi” (Kİ: 28): Keçi.
delük (Kİ: 33) ~ *telik* (Kİ: 101): Delik.
dep- (Kİ: 34) ~ *tep-* (Kİ: 102): Depmek.
depe (Kİ: 33) ~ *tepe* (Kİ: 101): Tepe.
depren- (Kİ: 33) ~ *tepren-* (Kİ: 101): Hareket etmek.
deze (Kİ: 34) ~ *tezek* (Kİ: 102): Tezek.
dın (Kİ: 35) ~ *tn* (Kİ: 104): Ruh.
dik- (Kİ: 34) ~ *tik-* (Kİ: 102): Dikmek.
dil (Kİ: 34) ~ *til* (Kİ: 102): Dil.
dile- (Kİ: 34) ~ *tile-* (Kİ: 103): Dilemek.

- dilençi* (Kİ: 34) ~ *tilençi* (Kİ: 104): Dilenci.
dilkü (Kİ: 35) ~ *tilkü* (Kİ: 103): Tilki.
direk (Kİ: 35) ~ *tirek* (Kİ: 103): Direk.
diz (Kİ: 35) ~ *tiz* (Kİ: 103): Diz.
doğ- (Kİ: 35) ~ *tog-* (Kİ: 104): Doğmak.
dolkuş ~ *tolkuş* (Kİ: 35): Tulum; kelimenin t'li şekli d'li şeklinin yanında gösterilmiştir.
döz- (Kİ: 36) ~ *töz-* (Kİ: 107): Sabır ve tahammül etmek.
dumlu (Kİ: 36) ~ *tumlu* (Kİ: 107): Soğuk.
durur (Kİ: 36) ~ *turur* (Kİ: 108): Ek fiil, bildirme.
dügün (Kİ: 36) ~ *toy* (Kİ: 106): Düğün.
düken- (Kİ: 36) ~ *tüken-* (Kİ: 109): Tükenmek.
dümen (Kİ: 36) ~ *tümen* (Kİ: 109): Tümen.
dün (Kİ: 36) ~ *tün* (Kİ: 109): Gece.
dütün (Kİ: 37) ~ *tütün* (Kİ: 110): Duman.
düzel- (Kİ: 37) ~ *tüzel-* (Kİ: 110): Düzelmek.
egir (Kİ:10) ~ *eygir* (Kİ: 13): Siyah renkli at.
egin (Kİ: 10) ~ *eygir* (Kİ: 13): Kürek kemiğinin bulunduğu yer, insanın arka tarafı sırt.

Sonuç

Hazırladığımız bu makalede; Kıpçak Türkçesiyle yazılmış en eski sözlük ve gramer kitaplarından biri olan Kİ'de yer alan eş anlamlı (sinonim) kelimeler incelenmiştir. Bildiri kapsamında A, B, Ç, D, E harfleriyle başlayan kelimeler taranmıştır. Görüldüğü gibi tek bir eserden seçilen örnekler bu konunun gerek tarihî, gerekse bugünkü Türk lehçeleri için önemini ortaya koymaktadır. Yapılacak kapsamlı, bütüncül çalışmalarla bu konunun en ince ayrıntısına kadar ele alınıp açığa çıkarılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1. Özgür, C. Kitâbü'l-hayl, İstanbul: Çantay. 2003.
2. Vardar, B. vd. Dilbilim ve dilbilgisi terimleri sözlüğü. Ankara: TDK. 1980.
3. Korkmaz, Z. Gramer terimleri sözlüğü, Ankara: TDK. 1992.
4. Pilten, Ş. Türkçede eş anlamlılık (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara. 2008.
5. Çakıroğlu, E. Azerbaycan dilinin sinonimler lügati adlı sözlüğün Kiril harflerinden Latin harflerine aktarılarak Türkiye Türkçesine çevirisinin yapılması

- (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Dili Bilim Dalı, Nevşehir. 2013.
6. Sert, G. (2018). Anlam alanı ve anlam ezgisi açısından eş anlamlı durum sıfatları (derlem tabanlı bir inceleme (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eskişehir.
 7. Caferoğlu, A. (1931). Kitâb al-idrâk li lisan al atrâk, İstanbul: Evkaf Matbaası (Kİ).
 8. Toparlı, R. (2003). Kıpçak Türkçesi sözlüğü. Ankara: TDK.

Андатпа

Кыпшақ тілі үшке бөлінеді: 1. Дала кыпшақ (Құман тілі) (14 ғ.), 2. Мәмлүк кыпшақ (14-16 ғасыр) және 3. Армян кыпшақ (16-17 ғ.). Бұл диалектіде жазылған шығармалар сөздік қоры жағынан өте бай. Синоним - жақын мағыналы сөздер үшін қолданылатын термин. Тарихи кыпшақ тілінде 16000-ға жуық сөздер кездеседі. Бүгінгі күнге дейін шығармаларда кездесетін сөздердің синонимдік мағыналарына қатысты белгілерін анықтау бойынша кешенді сараптама жүргізілмеген. Мақаламызда кыпшақ тілінде жазылған көне сөздік және грамматикалық кітаптардың бірі - Kitābü'l-İdrāk lī-Lisāni'l-Etrak сөздігіндегі синоним сөздер, яғни кыпшақ тілі аясындағы синоним сөздер қарастырылады.

Кілт сөздер: сөздік, кыпшақ тілі, синоним, жақын мағынасы, Kitābü'l-İdrāk lī-Lisāni'l-Etrak (Kİ)

(Ж.Өзгүр. Кыпшақ тіліндегі синоним сөздер)

Аннотация

Кыпчакский язык делится на три части: 1. Степной кыпчакский язык (Куманский) (14 век), 2. Мамлюкский кыпчакский язык (14-16 века) и 3. Армянский кыпчакский язык (16-17 века). Произведения, написанные на этом языке, особенно богаты словарным запасом. Синоним-термин, используемый в литературе для синонимичных и родственных семантических слов. В старокыпчакском языке насчитывается более 16000 слов. До настоящего времени не было проведено тщательного исследования по оценке, выявлению, классификации и определению признаков слов, встречающиеся в произведениях, с точки зрения того, являются ли они синонимами или нет. В данной статье рассматриваются синонимы в контексте кыпчакской лексики, исследуя слова-синонимы, содержащиеся в произведении Kİ, которое является словарем и грамматической книгой, написанной на кыпчакском языке.

Ключевые слова: кыпчакский язык, лексика (словарный запас), синоним, родственное значение, Kitābü'l-İdrāk lī-Lisāni'l-Etrak (Kİ)

(Озгюр Ж. Слова-синонимы в лексике кыпчакского языка)